

A FOKOZATOK KÖNYVÉNEK
12. HOMÍLIÁJA MINT ÁL-AREOPAGITA
DÉNES EKKLÉZIOLÓGIÁJÁNAK ELŐFUTÁRA
– BEVEZETŐ TANULMÁNY A 12. HOMÍLIA
FORDÍTÁSÁHOZ

VASSÁNYI MIKLÓS

ABSTRACT

Homily 12 of the Book of Steps as a forerunner to Pseudo-Dionysius's Ecclesiastic Hierarchy.

The present article is an introduction for the translation from Syriac, of Homily 12 of the so-called *Book of Steps*, a IVth-century anonymous collection of homilies destined to be read to a community of cenobites, who styled themselves as *gmirē*, “the perfect.” The *Book of Steps* differentiates between the “small church of the perfect” (*ecclesiola in ecclesia*) and the “great church” without, however, denying the sanctifying and salvific function of the ecclesiastic hierarchy. Hence it is interesting to compare with Homily 12 the philosophical ecclesiology elaborated by the Pseudo-Dionysius (*floruit cca 500*) in his *Ecclesiastic Hierarchy*, which may also be viewed as a piece written in the course of the deep-going contemporary debate concerning the role and power of the “holy men.”

Az oxfordi szírológus mester, Sebastian P. Brock szerint a *Ktobo' dmasqoto'* (*Fokozatok könyve, Liber graduum, Book of Steps*)¹ 30 anonim homíliája vagy értekezése – *mimrē*, plur. *mimrē* – a legkorábbi szír keresztény forrás, amely kifejezetten a haladó lelki élettel foglalkozik.² A gyűjtemény egyetlen futó utalást – egy úszással kapcsolatos hit-analógia keretei között – tartalmaz a Zagros előhegységeiből a Tigrisbe ömlő Kis Zab folyóra (*Zabo' z'uro'*, 30. homília, § 14);³ ebből tudjuk, hogy a szerző – a IV. század első felében élt 'Aphrahaṭhoz, a „Perzsa Bölcs”-höz hasonlóan – perzsiai keresztény

¹ Kmoskó, ed.: *Ktobo' dmasqoto'* – *Liber graduum*; ezen belül a 12. *homília*: 288–304. A teljes gyűjtemény angol fordítása: Kitchen – Parmentier: *The Book of Steps*.

² Brock: *The Syriac Fathers...*, 42–44.

³ Kmoskó, ed.: *Ktobo' dmasqoto'*, 896.

volt a Szászánida Birodalomban (224–651). A semmilyen személyes utalást nem tévő, anonimitását gondosan megőrző prédikátor 400 körül vagy kicsit korábban élhetett, vagyis a klasszikus szír irodalom első felvirágzásakor, mely egyben egy később már újra elérhetetlen tetőpont is volt, s amelyet olyan szerzők és művek fémjeleznek, mint a már említett lelkiségi szerző, 'Aphrahaṭ a maga *Demonstrációival* (*Tahwitē*) vagy fiatalabb kortársa, a szinte határtalan életművű Szent Efrém, a „Szentlélek Hár-fája” (Mar 'Aphreym Suryoyo, ?–379). Ezt a IV. századi szír keresztény felvirágzást lényegileg csak a valentiniánus gnóosztikus Bardaisān (154–222) és a szintén gnóosztikus 'Ūda előzik meg; valamint a korai *Salamon ódái*, a *Pšitō'* (az „Egyszerű” bibliafordítás), továbbá a II. századi Sardesi Melitón, a III. századi *Júdás Tamás aktái*⁴ és tetemes görög-szír fordításirodalom kialakulása.⁵ A kifinomult gyakorlati teológiát megfogalmazó *Fokozatok könyve – Liber graduum* révén tehát a klasszikus szír kor egyházi és lelkiségi életébe tekinthetünk be. Különösen igaz ez az – alant fordításban közölt – 12. *homíliára*.

1. A FOKOZATOK KÖNYVÉNEK TEOLÓGIAI ALAPJAI

A *Fokozatok könyve* gyakorlati útmutató egy monasztikus életet élő testvérközösség számára, mely csak a szükséges mértékben foglalkozott elméleti, dogmatikus vagy spekulatív teológiával, és amely közösség az erkölcsi tökéletességre törekedett, sőt vélelmezett tökéletessége folytán kiválasztottnak tekintette magát – mint Alexander Golitzin mondja, „kisegyházi”-nak a világi híveket tömörítő „nagyegyház”-zal szemben.⁶ A 12. *homília* egyházkonceptiója, ekkleziológiája különösen közel áll Ál-Areopagita Dénes (*floruit cca 500*) *Egyházi hierarchiájának* (Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας) felfogásához, mint erre Golitzin atya rámutat.⁷ Ami pedig az imádság gyakorlati teológiáját illeti, a 12. *homília* – amint erre részben Andrew Louth atya,⁸ részben Golitzin mutat rá⁹ – közeli rokonságban áll 'Aphrahaṭ 4. *Demonstrációjával* (*Tahwito' dašluto'*, *Demonstratio de oratione*); Szent Efrém *Himnusaival a hitről*

⁴ Klijn: *The Acts of Thomas...*; Bremmer: *The Apocryphal Acts of Thomas*.

⁵ Lásd minderről Anton Baumstark lenyűgöző összefoglalását: *Geschichte der syrischen Literatur*; valamint Hidal: *Evidence for Jewish Believers...*

⁶ Lásd Golitzin nagyszabású, klasszikus szintézisét: *Et introibo ad altare Dei*, 371–373; valamint Greatrex: *The Romano-Persian Frontier... = Heal – Kitchen, eds.: Breaking the Mind...*, 9–31. A *Fokozatok könyve* és a páli teológia közötti viszonyról lásd Westerhoff monográfiáját: *Das Paulusverständnis im Liber Graduum*.

⁷ Uo.

⁸ Louth: *Denys, the Areopagite*, 37; 70; 79–80.

⁹ Golitzin: *Et introibo ad altare Dei*, 373–384.

(*Mimrē' dhaymonuto', Hymni de fide*), közelebbről különösen a 20. himnusszal; Pseudo-Makarios homíliáival, közelebbről különösen a 19. homíliával;¹⁰ illetve – ami számunkra mindenek közül a legérdekesebb – Ál-Dénes tömören vázolt imádság-konceptiójával az *Isten nevei* (Περὶ θεῶν ὀνομάτων) III. részének 1. fejezetében, illetve tényleges imádságával a *Misztikus teológia* (Περὶ μυστικῆς θεολογίας) nyitó bevezetésében. Bevezetésünk egyik célja e rokonság szemléltetése különösen Dénes bizonyítottan tekinthető szíriai egyházi-kulturális hátterével, kontextusával összefüggésben.

A *Fokozatok* könyvének teológiájával kapcsolatosan nem hallgathatunk a messzalianizmus vádjáról, melyet még a szöveg modern kiadója, Kmoskó Mihály (1876–1931), a sémi filológia tudós professzora, a Fejér megyei Pusztazámor plébánosa fogalmazott meg nagy hatással, kiváló, máig használatos *Liber graduum*-kiadásának (1926) aprólékosan dokumentált bevezetésében. Fentebb mondtuk, hogy ez a szír prédikációgyűjtemény sok tanítása tekintetében hasonlít a késő IV. századi Pseudo-Makarios homíliáihoz, melyek észak-mezopotámiai hátterét Sebastian Brock szerint ma már általában elfogadják.¹¹ Mindkét forrást messzalianusnak nevezték – folytatja a nagy brit szírológus –, de egyikükben sincs semmi a kifejezetten messzalianus eretnek tanokból (a latin *messaliani* kifejezés a szír *šlo'*, „meghajolni” ige intenzív, Pael alakjából – *šali*, „imádkozni” – képzett többes számú, aktív melléknévi igenév: *mšalyone'*, „az imádkozók”). Olyan karizmatikus közösségekről van ugyanis szó, melyek az imádságot mindennél többre tartották mint üdvösségszerző eszközt, és amelyekben így időnként valóban megjelenhettek egyházhierarchia-ellenes tendenciák. A 12. homília „Az egyház rejtett és nyilvános szolgálatáról” azonban egyértelműen elhatárolódik az egyházi hierarchia elvetésétől, amikor hangsúlyozza a látható egyház és szentségek fontosságát – írja Brock teljesen megalapozottan. Mint jeleztük: éppen ez az, ami Ál-Dénes *Egyházi hierarchiájának* első két részével is tematikusan rokonítja a 12. homíliát.

A messzalianus eretnekség *lehetősége* persze ennek ellenére ott van a *Fokozatok* könyvében is és Pseudo-Makariosban is – előbbiben már maga az által is, hogy beállítása szerint a látható egyházat kifejezetten védeni kell azokkal szemben, akik úgy gondolják, hogy nincs rá szükség. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a közösségben voltak vagy lehettek olyanok, akik tagadták a látható egyház szükségességét – végül is, tiltani csak azt kell, ami létező gyakorlat. A 12. homília azonban mindenesetre

¹⁰ Dörries – Klostermann – Kroeger, eds.: Die 50 geistigen Homilien des Makarios. Recens angol fordítása: Maloney, transl.: Pseudo-Macarius: The Fifty Spiritual Homilies; az újabb kutatási eredményeket összefoglaló monográfia Pseudo-Makariosról: Plested: The Macarian Legacy...

¹¹ Brock: The Syriac Fathers..., 42–44; Pseudo-Makarios datálásáról és a szerzőség kérdéséről lásd Plested összefoglalását: The Macarian Legacy..., 12–16 (Dörries – Klostermann – Kroeger álláspontjával szemben, akik 1964-ben feltételelesen még a X–XI. századra datálták a gyűjteményt: Die 50 geistigen Homilien des Makarios, xi).

éppen azt köti a lelkünkre, hogy bár a „tökéletesek” fő célja a szív belső egyházának (*‘idto’ dlebo*) felfedezésén át a mennyei egyházba (*‘idto’ dbašmayo* vagy *‘idto’ drawmo*) való eljutás, ezen az úton mégis nélkülözhetetlen és alapvető a látható egyház (*‘idto’ dmethazyo*) szentségi működése.

A gyűjtemény egyik fő témája a „kis parancsolatok” (alapvető etikai szabályok) és a „nagy parancsolatok” (szüzesség, vagyontalanság, aszkézis) megkülönböztetése.¹² A kis parancsolatokat megtartók az „igazak” (*ki’ne*, lat. *iusti*), a nagyokat megtartók a „tökéletesek” (*gmire*, lat. *perfecti*). A kis parancsolatok a „tej” (*halbo*) és a „főzelék” vagy „zöldség” (*yarqo*), tehát a „puha eledel,” míg a nagy parancsolatok a „kemény eledel” (*qšayo*; Heb 5,13-14). Van tehát egy szembenállás, sőt ellentéte fokozódó fokozati különbség a megigazult világi hívek (*kinē*) és a tökéletességre törekvő szerzetesközösség (*gmire*) között (lásd erről a 11. homíliát is).¹³ Ez azonban – így az ismeretlen prédikátor – nem mehet el addig, hogy a testvérek elvesseék a látható egyház adminisztratív-operatív fennhatóságát és különösen a megszentelő, kegyelemközvetítő hatalmát, mivel enélkül eleve nem lehet eljutni a szív, illetve a menny egyházába. Mint Sebastian Brock írja,

<A Fokozatok könyve> úgy szemléli a keresztény lelki növekedést, mint a szív rejtett egyházának egyre nagyobb fokú észlelését és felfedezését, amit a látható egyház tesz lehetővé. E felfedezés vezet el a mennyei egyház érzékeléséhez, amelynek mintájára hozta létre Krisztus apostolaival együtt a látható egyházat. A mennyei egyház létének és működésének felfogása viszont a látható egyház jelentőségének és valóságosságának elmélyültebb megértéséhez vezet – amely az az egyház, amelyik a kezdet kezdetén elindította ezt az egész folyamatot.¹⁴

2. A FOKOZATOK KÖNYVÉNEK 12. HOMÍLIÁJA KÖZELEBBRŐL

A 12. *mimrō* gondolatvilága szerint tehát három egyház van: a földi, a szívé és a mennyei, melyben maga a Felkent, *Mšihō* mutat be áldozatot. A szívnek és a vallási érzületnek általában nagyobb, az elvont fogalmi érvelésnek általában kisebb szerepet tulajdonító sémi vallási hagyománnyal összhangban a szívben megfogalmazott imádság (*šluto’ dlebo*) – melynek feltétele az alámerítkezés, a vagyontalanság és a szüzesség – magasabbrendű áldozat, mint a látható templom oltárán bemutatott.

¹² Lásd erről a *Fokozatok könyve* 11. homíliáját is. Az aszkézis szerepéről a *Fokozatok könyvében* lásd Scully: Lowering in Order to be Raised, 297–312.

¹³ Argárate: The Perfect and Perfection, 156–172.

¹⁴ 43–44.

A tökéletesség elérésében nagyon nagy szerepet játszik, hogy a közösség imádkozik (Pseudo-Makarios homíliáiban ugyanígy a közösség legfontosabb elfoglaltsága az ima, lásd a 3. és a 19. *homíliáját*). Az imádság kiegészítője, nélkülözhetetlen velejárója a böjt (*šawmo*), a virrasztás (*šahro*) és a bűnbánati sírás (*dem'e' dašluto*, „az imádság könnyei”) – külön homília, a 18. *mimrō* foglalkozik az „imádság könnyei”-vel. A szív imádságát megvalósító testvér láthatja meg azután egyfajta magasabbrendű látással a mennyei egyházat.¹⁵ A homília részletesebben így érvel:

A szív titokban le tud mondani minden földi vágyról, és eksztatikusan elhagyja a földet, felmegy a mennybe; s ha ezzel párhuzamosan testben is lemondunk a földi javakról, akkor tartjuk meg a Megváltónk, *Poruqan* parancsolatait (a parancsolatok tökéletes – akár önmagunkon tett erőszak árán való – megtartását szigorúan előírja Makarios 19. *homíliája* is). Mindez titkos imádság a szívében (*šluto' ksito' dlebo*) annak, aki a Megváltón medítál. Ezért testnek és szívnek együtt kell imádkoznia, mert Jézus, az apostolok és a próféták is testben és szellemben egyaránt osztották az áldást. A szív böjtjét hasonlóképpen kísérnie kell a testi böjtnek is. A szellemi istentisztelet titkos temploma a test, titkos oltára a szív – de a szellemi istentiszteletet a látható rítus gyakorlásával valósítjuk meg. A látható oltár, egyház és keresztség célja, hogy eljuttasson minket a láthatatlan, mennyei oltárhoz, egyházhoz és keresztséghez – ahová eljutni a célunk. Ha már teljesítjük a földi egyház elvárásait, akkor válik láthatóvá a mennyei – ennek feltétele a látható szentély kultusza, hiszen az a láthatatlan leképezése, annak mintájára jött létre (vö. Ál-Areopagita Dénes: *Egyházi hierarchia* I–II). Ha ellenben nem tiszteljük a látható egyházat és oltárt, akkor a testünk és szívünk sem válik templommá és oltárrá, és nem látjuk meg a szentek mennyei egyházát. A látható egyházat ugyanis Urunk, *Moran* alapította, imádkozott és alámerítkezett benne, ezért ez az igazság áldott anyaegyháza. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a látható egyház a mennyei leképeződése, tehát hogy az ősminta a mennyei egyház. A látható egyház tagjai kezdetben lágy eledelt esznek, elvégre nem kaphatja ugyanazt az eledelt a kezdő, mint a haladó. Kemény eledelt természetesen csak a „tökéletesek” kapnak, akik már a mennyei egyház, a mennyei város polgárai. Miután azonban csak a látható egyházon keresztül lehet eljutni a mennybe, ezért tiszteljük a látható egyházat is. A kettő között a szív temploma vagy egyháza közvetít. Akik a látható egyházban „szorgalmasok” (tevékenyek, igyekvők: *methap'in*), azok léphetnek tovább a szív egyházába, majd a menny egyházába. A látható keresztség (*ma 'mudito' dmethazyo*) nélkül ugyanígy nem lehetséges a spirituális keresztség. Aki tehát eltávolodik a látható egyháztól, az eltévedett és bűnös. Mindazonáltal meg kell különböztetni a híveket képességeik szerint, és a „gyengék”-től nem szabad elvárni ugyanazt, mint az „erősek”-től. Ezért a hitben „gyermek”-re más parancsolatok vonatkoznak, mint a hitében és

¹⁵ Lásd erről Kollamparampil: „Hidden Work” of the Heart, 262–272.

értelmében „felnőtt”-re (*drab bre ‘yoneh*) – mindenkire a neki megfelelő parancsolat vonatkozik. Az „erősek” emiatt teljesíthetnek olyan missziót is, ami a „gyöngék” számára éppenséggel tilos, hiszen ők elbuknának benne, mert nem elég erősek hozzá. A legfőbb jó a mennyei egyházba eljutni – ez a megigazulás (*zadikuto*), de ez csak azoknak adatik meg, akik morálisan teljesen megtisztultak.

3. A LIBER GRADUUM ESZMEI KAPCSOLATA DÉNES EGYHÁZI HIERARCHIÁJÁNAK EKKLÉZIOLÓGIÁJÁVAL

Ál-Areopagita Dénes *Egyházi hierarchiájának* legelső mondata programnyilatkozat, mely szerint „akiket a szent beavatás teljességébe hierarchikus misztériumokból és hagyományozásból kifolyólag avattak be, azoknak számára a világfeletti és igen szent Írásokból kell bizonyítanunk, hogy az egyházi hierarchia az ihletett és isteni és teurgikus ismerethez és működéshez és beavatáshoz tartozik.”¹⁶ A szöveg tehát mindjárt első mondatában világossá teszi, hogy a földi hierarchia isteni eredetű. E programnyilatkozat súlypontja az, hogy Dénes a hierarchia által beavatott személy számára a Szentírásból – amely szintén Istentől van – képes és kénytelen bizonyítani, hogy az egyházi hierarchiában Isten működik. Ez eleve egy apologetikus élt feltételez, vagyis azt, hogy vannak, akik ezt kétségbe vonják – pontosan úgy, ahogyan a *Fokozatok könyve 12. homíliájában* erre következtethetünk.

Az *Egyházi hierarchia* I. részének 4. fejezete szerint továbbá „azt állítjuk tehát, hogy az isteni vezérlés üdvözültsége, a természete szerinti istenség, a *theōsis* forrása – akitől a megistenülés jön a megistenülőkhez – az isteni jósága folytán ajándékozta a hierarchiát minden értelmes és intellektuális szubsztancia megmentése és megistenülése végett”¹⁷ – mintha Dénes szerint Isten elsősorban nem is a megváltást adományozná, hanem a hierarchiát, amelyen keresztül történhet meg kizárólagos jelleggel a megváltás.

Az *Egyházi hierarchia* II. része szerint pedig „a földi hierarchia célja az Istenhez való hasonulás és egyesülés a lehetőség mértéke szerint” – Dénes ennek megfogalmazása során szinte szóról-szóra veszi át Platón *Theaitétosából* a *philosophia*

¹⁶ <1.>“Ὅτι μὲν ἡ καθ’ ἡμᾶς ἱεραρχία [...] τῆς ἐνθέου καὶ θείας ἐστὶ καὶ θεουργικῆς ἐπιστήμης καὶ ἐνεργείας καὶ τελειώσεως, ἐκ τῶν ὑπερκοσμίων καὶ ἱερωτάτων ἡμᾶς ἀποδεικνύει λογίων χρητῶν τῆς ἱερᾶς μυσταγωγίας τὴν τελετὴν ἐξ ἱεραρχικῶν μυστηρίων καὶ παραδόσεων τετελεσμένοις.

¹⁷ <4.> Λέγωμεν τοίνυν ὡς ἡ θεαρχικὴ μακαριότης ἡ φύσει θεότης ἡ ἀρχὴ τῆς θεώσεως, ἐξ ἧς τὸ θεοῦσθαι τοῖς θεουμένοις, ἀγαθότητι θεῖα τὴν ἱεραρχίαν ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ θεώσει πάντων τῶν λογικῶν τε καὶ νοερῶν οὐσιῶν ἐδωρήσατο...

definícióját (176 A–B),¹⁸ de tartja magát a kappadókiai teológiai hagyományhoz is: Εἴρηται τοίνυν ἡμῖν ἱερῶς, ὡς οὐτός ἐστι τῆς καθ’ ἡμᾶς ἱεραρχίας σκοπός· ἢ πρὸς θεὸν ἡμῶν ὡς ἐφικτὸν ἀφομοιώσις τε καὶ ἔνωσις. Ezt a célt azonban „az isteni Írások szerint kizárólag a szent parancsolatok iránti szeretettel és liturgiával lehet elérni” – és Dénes itt már eltér Platóntól (aki szerint az istenhez való hasonulás eszközei a *dikaiošynē*, *hosiotēs*, *phronēsis* három erénye): Ταύτης δέ, ὡς τὰ θεῖα διδάσκει λόγια, ταῖς τῶν σεβασμιωτάτων ἐντολῶν ἀγαπήσεισι καὶ ἱερουργίαις μόνως τευξόμεθα. Az „istenhez való hasonulás”-nak tehát Dénes szerint egyrészt morális, másrészt egyházi-liturgikus feltétele van. Így a platóni előírások egy része megvalósul, Dénes pedig más részről a látható egyházhoz való tartozást, következésképp az egyházi hierarchia elismerését és az annak való engedelmességet írja elő.

Az egyházi hierarchia szerepének dénesi értelmezése azonban így lényegi összhangban áll a *Fokozatok könyve* 12. homíliájának ekkléziológiájával, és megerősíti azt a történeti-filológiai úton bizonyítottnak tekinthető tézist, hogy Dénes közvetlen egyházi, történeti és kulturális kontextusa a szír kereszténység.¹⁹

BIBLIOGRÁFIA

- Argarate, Pablo: The Perfect and Perfection in the Book of Steps = Heal – Kitchen, eds.: Breaking the Mind..., 156–172.
- Baumstark, Anton: Geschichte der syrischen Literatur: mit Ausschluss der christlich-palästinensischen Texte. Bonn: A. Marcus und E. Webers Verlag, 1922.
- Bremmer, Jan N., ed.: The Apocryphal Acts of Thomas. Leuven: Peeters, 2001. (Studies on Early Christian Apocrypha 6)
- Brock, Sebastian, transl.: The Syriac Fathers on Prayer and the Spiritual Life. Cistercian Studies, Volume 101, 1987.
- Dörries, H. – Klostermann, E. – Kroeger, M., eds.: Die 50 geistigen Homilien des Makarios. Berlin: Walter de Gruyter, 1964.
- Golitzin, Alexander: Et introibo ad altare Dei. The Mystagogy of Dionysius Areopagita, with Special Reference to its Predecessors in the Eastern Christian Tradition. Thessalonikē: Patriarkhikon Hidryma Paterikōn Meletōn, 1994. (Analecta Vlatadon № 59)
- Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, gedsh.bethmardutho.org/entry/Book-of-Steps

¹⁸ ...ἀλλ’ οὐτ’ ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατόν, ὧ Θεόδωρε— ὑπεναντίον γάρ τι τῷ ἀγαθῷ αἰεὶ εἶναι ἀνάγκη—οὐτ’ ἐν θεοῖς αὐτὰ ἰδρῦσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης, διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεῦγειν ὅτι τάχιστα. φυγὴ δὲ ὁμοίωσις θεῶν κατὰ τὸ δυνατόν: ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.

¹⁹ Lásd erről Louth atya kiváló rövid összefoglalását: Denys the Areopagite, 111–113.

- Greatrex, Geoffrey: *The Romano-Persian Frontier and the Context of the Book of Steps*. = Heal – Kitchen, eds.: *Breaking the Mind...*, 9–31.
- Heal, Kristian S. – Kitchen, Robert A., eds.: *Breaking the Mind: New Studies in the Syriac “Book of Steps”*. Washington DC: The Catholic University of America Press, 2014.
- Hidal, Sten: *Evidence for Jewish Believers in the Syriac Fathers* = Oskar Skaraune – Reidar Hvalvik, eds.: *Jewish Believers in Jesus – The Early Centuries*. Peabody, MA: Hendrickson Publishers, 2007, 568–580.
- Kitchen, Robert A. – Parmentier, Maartien F. G., transl.: *The Book of Steps: The Syriac Liber Graduum*. Cistercian Studies Series, Volume 196, 2004.
- Klijn, A. F. J.: *The Acts of Thomas*. 2nd, revised edition. Leiden: Brill, 2003.
- Kmoskó, Mihály, ed.: *Ktobo’ dmasqoto’ – Liber graduum = Patrologia Syriaca – Malponuto’ d’abohoto’ suryoye’* Vol. 3. Parisii: Ediderunt Firmin-Didot et socii, 1926. E codicibus [...] edidit, praefatus est dr. Michael Kmosko in Universitate Budapestensi professor.
- Kollampampil, Thomas: “Hidden Work” of the Heart and Spiritual Progression in the Book of Steps = Heal – Kitchen, eds.: *Breaking the Mind...*, 262–272.
- Louth, Andrew: *Denys, the Areopagite*. London – New York: Continuum, 1989; 2001.
- Maloney, George A., SJ, transl.: *Pseudo-Macarius: The Fifty Spiritual Homilies and the Great Letter*. New York: Paulist Press, 1994.
- Plested, Marcus: *The Macarian Legacy: The Place of Macarius-Symeon in the Eastern Christian Tradition*. Oxford: OUP, 2004. (Online kölcsönözhető itt: archive.org)
- Scully, Jason: *Lowering in Order to Be Raised, Emptying in Order to Be Filled: The Ascetical System of the Book of Steps*. = Heal – Kitchen, eds.: *Breaking the Mind...*, 297–312.
- Virtual Hill Museum and Manuscript Library – Online repository of Syriac manuscripts: vhmml.org/readingRoom.
- Westerhoff, Matthias: *Das Paulusverständnis im Liber Graduum*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2008.